

גירוש ספרד ויצירתם הספרותית של המגורשים

אברהם גרוס

מעבר לעיסוק בסוגיות הכרוכות בגירוש ספרד – הרקע, הכוחות הפועלים, ומהלך האירועים – שאלת השאלות היא ההיקף והעומק של השלכותיו על תולדות עם ישראל. התשובה לכך מתחלקת כמעט לכל תחומי ההיסטוריוגרפיה: דמוגרפיה, חברה, כלכלה, דת, הגות, תרבות וכדומה. ישנם תחומים שבהם עדיין לא הגיע "עת האסף המקנה", משום שמחקר ארכיוני עשוי לספק מידע נוסף שיכריע בין הערכות מחקריות מנוגדות, כגון מספר התושבים היהודיים בספרד ערב הגירוש, מספר המגורשים, והמרות הדת – היקפן ודפוסיהן.¹ אך אפשר לערוך ניתוחים וסיכומים בתחומים אחרים. מאמר זה יבחן את היצירה הספרותית שנבעה מן הגירוש, יאמוד את היקפה וינתח את זיקתה לגירוש. החיבורים מיינו לקטגוריות שונות, המתייחסות לזיקתם לגירוש. הדיון יתמקד בשאלה עד כמה היה הגירוש זרז ישיר ליצירה הספרותית ועד כמה שימש גורם עקיף בלבד. כן ייבחנו השלכות הדיון לגבי ההערכה ההיסטורית של הגירוש.²

תגובה דתית והכרת תודה

מאורעות הגירוש, מוראיו וטלטוליו הביאו לסיפורים טרגיים רבים. הדברים ידועים מן הספרות ההיסטוריוגרפית העברית בת התקופה, כמו גם מזו האיברית, ומקבלים ביסוס מתעודות רבות בארכיונים הספרדיים.³ היתה זו גם שעתן היפה של רוב קהילות ישראל בצפון אפריקה, באיטליה ובאימפריה העות'מאנית: פדיון שביים ועזרה ראשונה, ומעבר

* גרסת הרצאה מקוצרת של מאמר זה ניתנה בינואר 1992 בירושלים, בכנס של החברות ההיסטוריות לתולדות עם ישראל לציון שנת ה-500 לגירוש ספרד.

1 ראה דיון וביבליוגרפיה אצל ביינארט, גירוש, עמ' 269-275. כמן כן, ראה הקר, יוצאי ספרד, עמ' 461, ובמיוחד הערה 9.

2 המאמר מוקדש ליצירות שכתבתן קשורה לגירוש, לא לרעיונות שעלו עקב חוויות הגירוש ואף לא להשפעתה על חלקים של חיבור זה או אחר. אפשר למצוא לעתים השפעות מצומצמות של הגירוש בתחום הרעיוני והפרשני, בפירוש (והדוגמאות לכך רבות) ולעתים בהסתר ואולי גם שלא במודע. על כך ראה, למשל, גרוס, השתקפות. המחקר החלוצי המקיף על הגות הדור בהקשר ההיסטורי של הגירוש הוא: כךששון, דור.

3 ביינארט, גירוש, עמ' 240-264.

לכך, בקליטה, היו מעשי יומיום. עקב תנאי החיים הקשים, מגורשים שלא היו רגילים לעוני ולתלות באחרים בארץ מולדתם, הגיעו לכך במקומות הקליטה. גאוותם נפגעה וגאתה בהם הרגשה של הכרת תודה, מבלי שתהא בידם האפשרות להשיב למיטיביהם כגמולם.⁴

על רקע כזה כתב ר' זכריה בן יהושע ן' סרוק את פירושו למגילת אסתר.⁵ חכם זה העיד על עצמו כי היה "מרבין תורה בקהיל' היותר חשובות מספרד⁶ וארגון". הוא הפסיד את רכושו בגירוש והגיע לאלג'יר, שם נפטרה אשתו.⁷ בהקדמתו לפירוש הסביר ן' סרוק שכתב את הפירוש: "שלא למנוע טוב מבעליו", כלומר שלא למנוע את הגיגי פרשנותו מציבור הקוראים והלומדים. מלבד זאת, מנה ן' סרוק סיבה נוספת, הקשורה ישירות לגירוש ולמצב הרוח של המגורשים מיד לאחריו:

להראות העמים והצריים את יופי אמונתי, אע"פ [אף על פי] שהייתי ראוי לישוב בדאגה עצומה לאיבוד ממוני ונכסי המעמידים את האדם על רגליו [...] עכ"ז [עם כל זאת] נתן נתן ה' שמחה בלבי בעת שאני חושב שהשגתי תכליתו בשקניתי עולמי בשעה א'. ולכן אם הייתי שותק מי יודע אם שתיקתי כשתיקת אהרן שעל מיתת בניו נאמר וידום אהרן, או שתיקתי כשתיקת ברוריה לר"מ [לרבי מאיר] בעלה ששתקה אח"כ חנקה את עצמה [...] ולכן אני המוכה בשב' [בשבט] אלי"ם אבטח בו כי שבטו יתן ורפא ירפא...⁸

במילים אחרות, שתיקתו היתה עלולה להתפרש כתרעומת כלפי שמיא, ואילו כתיבתו הראתה לעולם כי קיבל את הדין והעונש באהבה. מגמתו, כאדם בעל מוניטין וכבעל השפעה דתית-חינוכית, היתה להראות לקהל היעד הראשי שלו, דהיינו ציבור המגורשים, דוגמה של הדרך שבה יש לקבל את הצרות האישיות העוברות עליהם. לסיבה זו הוסיף:

- 4 ר' יהודה חייט סיפר, בהקדמתו לספרו "מנחת יהודה", כי נתן מאתיים ספרים לקהילת שישוואן שפדתה אותו (על יצירה זו ראה להלן). איני דן כאן בכל אותם מקרים שהמחברים מביעים בהקדמותיהם רגשי הכרת תודה כלפי מציליהם: למשל, ר' יוסף יעבץ מודה לפרנסי פירארה ומנטובה (אור החיים, עמ' 9-10); ר' אברהם סבע – לקהילת אלקסטר כביר (גרוס, המגורש, עמ' רכב-רכג); אברבנאל לקהילת נפולי (זבח פסח, עמ' 3), אם כי שם זה לא חדמשמע. במקרים אלה, מדובר בהנצחת התודה בהקדמת חיבור, כשם שנהוג לעשות עד היום, אך אין זו הסיבה לכתיבת החיבור.
- 5 ראה חיד"א, שם הגדולים, בערך "ר' אברהם אבן עזרא". ראה גם סיכום הפירוש אצל ולפיש, אסתר, עמ' 228, וכן האזכורים הנוספים במפתח.
- 6 כוונתו לקסטיליה; זהות השמות הזה מצוי גם אצל כמה מחברים נוצריים בני חצי האי האיברי. ראה על כך גרוס, חיון, עמ' 117-120.
- 7 בשו"ת זרע אנשים, סימן מ"ז ישנה תשובה בעניין גיטין מאת ר' משה ירוק בן מהר"ר זכריהו ז"ל, ונראה ש"רוק" הוא "סרוק", ומדובר בבן המחבר.
- 8 סרוק, מגילה, דף ב1.

וכן אני מוצא שהש"י [שהשם יתברך] המציא רפואה למכתי כשבאתי לעיר אלג'יר, אשר שם ישבו שבטים שבטי י"ה, [כסאונת] למשפט, העדה כלם קדושי, ובתוכם חכמי, ונבונים אנשי שם בכל טובות ובכל מידו' כלול'י [כלולים], ובכל שלימות מעולים, לכן אמרתי אל לבי במה אתרצה למעלתם כי אם בעשות זה הפירוש למגלה היקרה הזאת. וימשך מזה שני דברים: הא' הכרה מה למה שעשה כבוד עמי [...] הב' הוא שבפעל זה אשר אני עושה יכירו וידעו כל' [כולם] כי אני שמח בכל מה עבר עלי אחר שה' יתברך חפץ בו, ואני מקבל הכל בסבר פנים יפות עד שאני אומר לצרות בואו אחי ורעי אחר שידעתי שתכלית' היא להשיג את האושר האמיתי שהו' השארות הנצחי.⁹

בכתיבת הפירוש שילב אפוא י' סרוק את יחסו ותגובתו הדתיים לצרותיו עם הכרת תודה לאנשי קהילת אלג'יר ולחכמיה. הוא ראה בכתיבה את הדרך הנאותה היחידה להשיג שתי מטרות אלה.

מדוע בחר י' סרוק במגילת אסתר נוכל ללמוד מן הפירוש. במישור האישי, הסיבה היתה שאשתו נפטרה סמוך לחג הפורים, בתאריך כ"ב באדר רנ"ג (1493).¹⁰ במישור העיוני, מגמתו היתה לדון בסוגיית ההשגחה האלוהית, כדבריו בתחילת הפירוש: "[אמר] זכריה, בראותי המגלה הזאת מגלה לנו השגחת ה' בחסידיו ראיתי לדבר בה ולפי' [ולפרש] אותה".¹¹ הדברים נאמרו כנגד המתרעמים: "בינו בויערים בעם, ירצה שהאנשים ההמוניים יקראו תגר כנגד השי"ת ויאמרו למה השי"ת תעמוד ברחוק ותראה שהרשעים ידכאו עמך וגו' עד ששתו בשמים פיהם ואמרו לא יראה י"ה".¹² בהמשך הגדיר הפרשן מטרה עיונית נוספת, ספציפית יותר, היא הוצאת סיפור המגילה מן השיבוש האלגורי, ובדבריו על כך קשר בצורה יותר מפורשת את חיבורו למצב ההיסטורי של גירוש ספרד:

אבאר מה שהוא מבואר לכל שהמגלה הזאת היא ספור הנסים שעשה הב"ה [הקדוש ברוך הוא] בזמן ההוא, כן יעשה בזמן הזה שיביא אותנו אל אדמתנו ויושיבנו בארץ הקדושה כימי עולם וכשנים קדמוניות.¹³

- 9 שם, דף 2א.
- 10 ראה בקטע האוטוביוגרפי הנלווה לפירוש בסופו. זו כנראה הסיבה שלא האריך בפירוש המגילה. מכאן שכתב גם לאחר פורים, או אולי הרעיון בא לו רק אחרי חג זה.
- 11 סרוק, מגילה, שם.
- 12 שם, דף 3ב. תשובת המחבר היא שהקב"ה בחר בנוק הקטן, כלומר צרות, כדי לשמור על הטבע, שכולל בחירה, ועל התכלית, דהיינו השכר של הישארות הנפש.
- 13 שם, דף 4ב. ולפי שם מראה שטיעונו של י' סרוק, כאילו חלק נכבד של הנסים במגילה הם למעלה מן הטבע, אינו משכנע, נוכח סוגי הנסים במגילה (ולפי שם, אסתר, עמ' 86-87). אם כן, לא ברור מדוע התעקש המחבר על עמדה כה קיצונית. נדמה שהדבר קשור למטרתו בכתיבה, על רקע מצב רוחם של המגורשים, לאמור, שעל היהודי להכיר בהשגחה הפרטית המתמדת, שהיא הגורם לקיום עם ישראל בכלל ולהצלת כל יחיד ויחיד בעתות של גזירות. בשביל י' סרוק תכלית המגילה אחת היא: "ראו ועיינו בהשגחה העצומה של האל יתברך [...] לימשך מהם תכלית אחד והוא הצלת האומה הזאת" (שם, עמ' 80, 265 הערה 25). מכאן יש לשאוב ביטחון ואמונה בהווה.

לסיכום, ר' זכריה ן' סרוק חיבר את פירושו לאסתר בתוך שנה לגירוש – הוא סיים אותו בב' בניסן רנ"ג – בעיקר מתוך מטרה כפולה: להשפיע מבחינה דתית ומורלית על המגורשים ולבטא הכרת תודה לקהילה שקלטה אותו.

ר' דוד ב"ר שלמה ן' יחיא, מחכמי ליסבון, ברח מפורטוגל לאחר שמגורשי ספרד הציפו את ארצו, ובפרט את הערים הראשיות, כגון ליסבון.¹⁴ גם כאן סיפורו נודע מפרי עטו של המחבר, במכתב שאליו מצורף פירוש קטן להקדמה של רמב"ם ל"מורה נבוכים".¹⁵ להלן עדותו:

[גיואן השני מלך פורטוגל] היה מטבעו שונא הבריות וכ"ש [וכל שכן] לאומת ישראל. כל הקהל כאחד היו עוזרים לנגרשים בכל אופני העזר, והמלך נתמלא חמה עליהם ולקח לרבים מהם הנכסים ומהם ענש בגופם ומתו בכבלי עוני.¹⁶ ואני ברחתי מפני ששמו עלי שידי היה לשלוח להתייהד מקצת שהיו אנוסים בהמרת דתנו [...] ומה שמצא מנכסי לקח כל. באתי לנפולי [...] וגולוני שם אחר זה בספינות [...] והגיענו השם לקורפו, ותהלות לאל בנכסי שמכרתי בזול וכן ספרים הרבה שלמתי, שעד הנה לא שלם בעדי כלל ופרט אפי' פרוטה. אחר זה חליתי ונפלתי למשכב והשארית נתמעטה מהכיס, והנה אני פה היום תענית אסתר בלארטה עיר קצה תוגרמה כוסף לעלות לארץ ההיא [היינו, קושטא – א"ג] לראות אם אמצא מנוח באיזה אופן שיהיה להחיות נפשות ביתי [...] לכן במילות קצרות שלא הורגלתי בזה אתחנן לפניך שתתן סדר לעלות אני וביתי לשם וכל אשר לי אתנהו בידך, ושם יצוה השם ברכתו. בזה תעשה חסד עם אדם שלא שאל מימיו, ובני משפחתו מימים קדומים היו מנותני הצדקה מלבישים ערומים [...] כדי שלא יבוא כתבי ריקם לפניך, חברתי עמה ביאור הקדמת המורה שיליץ בעדי לפני כבודך ובוה אני אקבל חן והנאה ומכבודך לא יחסר דבר.¹⁷

אפשר לחוש את הכאב וההשפלה של הפליט שירד מנכסיו החומריים ושנצטרך לפשוט את ידו ולבקש סיוע. מטרת החיבור היא להוות "כרטיס ביקור" של המחבר, אך גם מעין תשלום של מקדמה, במטבע שונה, מתוך נכסי הרוח שלו.

הקדמה אוטוביוגרפית זו רחוקה מן הגירוש מבחינה כרונולוגית ועניינית יותר מזו של ר' זכריה ן' סרוק: היא נכתבה כשנתיים עד ארבע שנים לאחר הגירוש, לעומת שנה אחת, ואין היא תגובה ישירה לעזיבת ספרד, אלא בעיקר לתנאים החדשים שנגרמו בעקבותיה, בתחנות הנדודים ובשלבם הראשונים של הקליטה בארץ החדשה.

14 בדבר שאלת הנתונים הדמוגרפיים, על בעייתיותה, ראה: בינארט, גירוש, עמ' 272 הערה 341; גרוס, חיון, עמ' 123 הערה 35.

15 השווה הקר, כרוניקות, עמ' 213 הערה 62.

16 ידוע סיפורו של ר' גדליה ן' יחיא, המספר על יחסם השלילי של מנהיגי יהדות פורטוגל כלפי הגירת המגורשים לפורטוגל. ראה על כך גרוס, חיון, עמ' 123 הערה 35.

17 הקר, כרוניקות, עמ' צו-צז.

ספרות חיזוק

תלאות הגירוש והסבל הרוחני של המגורשים בשלבי המעבר והקליטה יצרו משבר מורלי. לא מעט פליטים חזרו לספרד והמירו את דתם.¹⁸ לעת כזו נכתבו חיבורים שיספקו תשובות לספקנים ועידוד, תנחומים ותקווה למי ואשים.

בקטגוריה זו ניתן למנות את "זבח פסח", פירוש להגדה של פסח מאת ר' יצחק אברבנאל, אולי המפורסם שבמגורשים. אברבנאל פתח את הקדמתו בתיאור אוטוביוגרפי של נדודיו, מליסבון לקסטיליה ולנפולי, ושל העושר והמעמד שאבדו לו עם כל נדידה. הוא תיאר את מצבו הטרגי בהווה: חיי עוני, ללא ספרים, ללא משפחתו הקרובה (הנמצאת במקום אחר), והרגשה שהזקנה קופצת עליו. על רקע כל אלה נזכר בחייו בספרד ובפורטוגל:

ימים מקדם אלה הם מועדי ושמחת פסחי [...] ובמקום שבימים ההמה ובזמן הזה בימי חרפי היה זבח משפחה לנו בעיר זבחי הבהבי, גם עתה תחפוץ זבחי צדק עולה וכליל בתורת ה', ועשית פסח לה' אלהיך בפירוש ההגדות וערבות דברי דודים ועניני החג, קלות וחמורות.¹⁹

אברבנאל הסביר כאן כי היה לו צורך אישי לחדש את הפסח הנוכחי בצורה שתתאים למציאות החדשה. היה זה "זבח הפסח" שלו לשנה זו, שהפך להיות רוחני לגמרי, במקום הפסח שנהג לחגוג במסגרת המשפחתית המקובלת ובלוויית האורחים שהיה רגיל לראות סביב לשולחנו.

בסוף הקדמתו כתב אברבנאל: "ואקרא שם המאמר הזה זבח פסח כי הוא זבחי אלהים מרוח נשברה, ובברכת הודאה להולכי מדברות".²⁰ זאת אומרת, שראה בכתובת הפירוש משום תרומה דתית, אותה העלה כקרבת תודה, כפי שמחייבת ההלכה את מי שעבר חוויה קשה ויצא ממנה בשלום. אלה הם צרכים פרטיים ואישיים של אדם דתי במצוקה, המרגיש כי עליו לכתוב. אולם בגוף החיבור מתברר כי אברבנאל ייחס משקל רב לרצונו לעזור למגורשים שנמצאים – בניגוד לו – במשבר דתי. להלן אחת משאלות ההקדמה, שהציב כהרגלו:

מה הרוחנו אנשי הגלות כמונו היום במה שיצאו אבותינו ממצרים [...] הלא טוב לנו עבוד את מצרים ממותנו במדבר העמים בתוך השמדות והגירושין אשר לחרב לחרב ואשר לרעב לרעב ואשר לשבי לשבי, ובפרט היציאה מכלל הדת לתוקף הצרות.²¹

18 ביינארט, גירוש, עמ' 312-384.

19 זבח פסח, עמ' 4-5.

20 שם.

21 שם, עמ' 6. הפסוק "אשר לחרב לחרב וכו'" (ירמיה טו, ב) שגור בכתבי דור הגירוש, בתארים את תלאות המגורשים.

על שאלה זו, וכנגד הייאוש ששרר בקרב ציבור המגורשים, ענה אברבנאל באריכות בגוף הפירוש.²² דבריו, אותם כתב במונופולי כשלוש וחצי שנים לאחר הגירוש,²³ התייחסו אפוא לצורכי ציבור, כאשר עדיין ריחפה באוויר הטרגדיה של הגירוש ותוצאותיו, בתוספת הקשיים שהתעוררו עקב הכיבוש הצרפתי את נפול ב-1495. מבחינה זו, יש קשר ענייני הדוק בין מטרת הכתיבה של "זבח פסח" לבין מטרתו של אברבנאל בחיבוריו המשיחיים; אומנם הפירוש כולל הרבה יותר מתשובות לבעיות הדור, אך הרקע ההיסטורי הוא מרכיב לא מבוטל בשיקולי הכתיבה.

השאלה הנוקבת שעמדה לנגד עיני אברבנאל היתה שאלת סבלו של עם ישראל, כלומר הגלות הארוכה והנדודים. ליתר דיוק, הנושא לא היה גירוש ספרד, אלא הסבל שבא בעקבותיו. הבעיה המרכזית לא היתה הסיבות הדתיות ו/או הארציות שגרמו לגירוש היהודים מספרד, הוא העניין שהעסיק את ר' יוסף יעבץ ב"אור החיים" ואת ר' שלמה ן' וירגה ב"שבט יהודה", אלא הדרך לעזור לציבור הפליטים להתגבר על הסבל רב האנפין שנבע מן המעבר לארצות החדשות.²⁴

לעניין זה מתקשר חלק מן הספרות המשיחית בת התקופה, אליה נפנה כעת. שאלת הקשר בין הגירוש לבין הקבלה והמשיחיות, או היעדרו, מהווה נושא ער לחוקרים לענות בו.²⁵ השאלות המרכזיות הן: עד כמה נקשר מועד הגירוש בתודעה כשלב בגאולה? האם המשיחיות שלאחר הגירוש היוותה המשך לזו שלפניו? עד כמה גדולה וחשובה השפעתו של "ספר המשיב" – שנכתב לפי ההשערה לפני הגירוש – על מקובלים כגון ר' אברהם ב"ר אליעזר הלוי ומחברו האנונימי של "כף הקטורת", שעסקו בחישובי קץ לאחר הגירוש?

במקום אחר הראיתי שלגירוש היתה השפעה על התודעה המשיחית של ר' אברהם ב"ר אליעזר הלוי, אף שכבר בנערותו בספרד התעניין בחישובי קץ; וכן שלהמרה ההמונית מאונס בפורטוגל היה מקום מרכזי בתודעתו יותר מאשר לגירוש ספרד.²⁶ כאן אדון בספר "כף הקטורת" שהוזכר לעיל, פירוש קבליאפוקליפטי על תהלים שעד כה נעשה בו שימוש מוגבל במחקר.

קשה לקבוע בדיוק מתי נכתב חיבור זה: גרשום שלום שיער שיש לתארכו לשנת 1500, אך התבטאויות שונות מרמזות על תאריכים אחרים. למשל, באחד מחישובי הקץ הרבים שבספר נאמר: "...כי בחשבון האמרי²⁷ יהיה התעוררו גדול [...] וזה סוד המלחמות [...] בין האומות".²⁸ ברור, אם אין כאן שיבוש, שמשפט זה נכתב לפני שנת רנ"ז (1497).

22 שם, עמ' 165-171.

23 נתניהו, אברבנאל, עמ' 75.

24 לסוג יצירה זו שייך גם "חסדי השם" מאת ר' יוסף יעבץ, שידון בסיכום דבריו.

25 ראה, לדוגמה: אליאור, ציפיות; אידל, הקבלה, עמ' 506.

26 גרוס, עשרת השבטים, עמ' 27-34.

27 כלומר בלי ו"ו, ואכן, בתורה המילה נכתבה בכתיב חסר.

28 כף הקטורת, דף 130א.

הדבר משתמע גם מכך שאין בחיבור כולו אזכור של האונס בפורטוגל, זאת בשעה שהמחבר הזכיר את אסונות היהודים באנגליה, בצרפת, באשכנז ובספרד.²⁹ גם מקום מוצאו של בעל "כף הקטורת" אינו ודאי. ניתן להניח שהוא ספרדי, כיוון שבפירוש אחר שלו דיבר על האשכנזים מבלי להזדהות עמם.³⁰ אף מקום מושבו בעת הכתיבה אינו ידוע. אידל שיער כי הספר נתחבר באזור סלוניקי,³¹ אולם מספר התייחסויות לארץ ישראל יכולות להתפרש כרמזים, אם כי לא כהוכחות חד משמעיות, שהמחבר חי בארץ ישראל.³²

המתח הדתי העולה מן החיבור מצביע על האפשרות שהמחבר חי במרחב של ארצות הנצרות. אומנם התלונות והקללות שכיוון המחבר לעבר אדום וישמעאל – נצרות ואסלאם – באו בדרך כלל בצמדים, אך נכרת אצלו הצטברות זעם מיוחדת כלפי ישו.³³ גם התייחסויותיו לפולמוסים הבינ־דתיים, שבעזרתם מצליחים הנוצרים ללחוץ על היהודים, מרמזות שהוא חי תחת שלטון אדום. לדוגמה: "יכרת ה' כל שפתי חלקות לשון מדברת גדולות [תהלים יב, ד], אלו הכומרי' הדורשים כנגד היהודי' אשר בערי הפרזות ועל ידם קלקלות רבות לישראל [...]"³⁴.

29 במקום אחד אמר: "ה' שמעה בקולי [איכה ג, נו], שאני צועק אליך, והוא ראשון לגליות ולגזרות אשר בצרפת ובאשכנז ובאינגליטריה [...] ה' מי יעמוד, בנסיון הרבים איך יעמדו בנסיון אך עומדים בנסיון טף ונשים מקדשים שמו של הקב"ה אף תינוקות. אך באינגלאטריא ובברייטניא רובם לא עמדו בנסיון ויתערבו בגוים עד כי יבא אליהו ז"ל [...]". (דף 244ב). המחבר דיבר על גירוש צרפת פעמיים (דף 138א, 202ב), פעם אחת בשילוב מעניין: "השתי גליות שהם צרפת ואשכנז וספרד" (דף 173א). ייתכן שהתייחס כאן למקומות אלה כמרכזים בגלות ולא על הגירושים משם. עוד פעמיים מוזכר גירוש צרפת עם גירוש ספרד (129א, 159ב). גירוש ספרד הוזכר בפני עצמו פעם אחת בלבד: "ענני במרחב יה [תהלים קיח, ה], גירוש ספרד" (216ב). כלומר, במרחב, בגימטריא רנ"ב, 1492). בקובץ פירושים של מחבר אנונימי זה, בפירושו המשיחי לשמה של מסכת פאה, לא הזכיר את גירוש ספרד: "וישליכם אל ארץ אחרת כהיום הזה [דברים כט, כז], רמו הנה שלשה גירוש' בעת אחר, באף ב' ברטניא א' איגלאטרא פ' פרנשא" (כת"י שוקן, דף 252). ייתכן שדברים אלה נכתבו לפני 1492. גם בפירושו אלה הזכיר כמה פעמים את "טלטול הגליות" (דף 24א, 29א), ואת "המגורשים והמטולטלים" (דף 58א).

30 ראה כת"י שוקן.

31 אשכולי, התנועות, מבוא, עמ' 27.

32 על חשיבותה של ארץ ישראל אמר דברים קיצוניים כגון: "כי טוב יום בחצרך [תהלים פד, יא], שהוא ארץ ישראל. ר"ל יותר שוה מצוה אחת בארץ ישראל מאלף בחוצה לארץ [...] כי אלף מצות בגאווה אינם שוים מצוה אחת שיעשה בארץ" (כף הקטורת, דף 181ב). על הצדיקים בארץ ישראל: "יש להם מעלה וממשלה מהצדיקים אשר בחוצה לארץ" (שם, דף 183ב). יש מעלה מיוחדת להיקבר בארץ (שם, דף 249ב). הוא נתן הסבר קבלי מדוע הדר בחוץ לארץ דומה כמי שאין לו אלוה: בזמן הגאולה ייראו כל האותות בא"י (שם דף 51א), והדרים בחוץ לארץ כביכול: "הולכים אחרי אלהים אחרים", היינו "פני הזעם" של האלהות (שם, דף 137ב, 160ב). בפירושו לשיר השירים הזכיר את "הכותל המערב" (כת"י שוקן, דף 29א).

33 מספר האזכורים רב יותר מהציטוטים של ויידה במאמרו. בעל החיבור התייחס כמה פעמים להימצאותם של הנוצרים ועבודת האלילים שלהם במקום קברו של דוד המלך בירושלים. הדבר כנראה העלה את חמתו, ומכאן אולי רמו שהמחבר ראה זאת ואולי אף חי בירושלים.

34 שם דף 29ב. בשני מקומות השתמש בלע"ז מארצות הנצרות: "נבל עשור זמרו לו [תהלים לג, ב]. הוא כלי זמר עשוי מחכמת בני אדם ונקרא אורגנא בלע"ז שמגן ע"י נפחים ומתמלאים כח ונשמע קול גיגון זה עד למרחוק וצריך לחכם שיעשה אותו ושיזמר אותו שיכוין אל העשר ספירות בלימה,

ניתן אולי להצביע על קרבה רוחנית בין חיבור זה לבין "ספר המשיב", המיוחס כאמור לתקופה שלפני הגירוש, אך "כף הקטורת" חתום בחותם הגירוש. הסבל הרב ב"גירושים", ב"טלטולים" וב"טלטול הגלויות" מוזכר כשלושים פעם. גירוש ספרד מוזכר בפירוש שלוש פעמים. אמת, הגירוש אינו מוזכר כתאריך בעל משמעות משיחית, אך הריהו בהכרח שלב בגאולה, מאחר שלדעת המחבר, כפי שסבר גם אברבנאל, משמעות המאורע הוא: "שצריך שנלך ע"י גרושים שני" [שנאמר], בבית אלהים נהלך ברגש [תהלים נה, טו], כלומר לא"י שהיא בית אלהים, נהלך בגרוש"³⁵.

דברים דומים כתב המחבר במקום אחר, אומנם באופן כללי, אך תוך זיקה ברורה לגירוש: "ובסתם חכמה תודיעני [תהלים נא, ח], תודיעני המם הסתומה בסוד לסרבה המשרה ולשלום אין קץ. לך דניאל כי סתומים וחתומים הדברים עד עת קץ, כלומ כי עד עת קלקול וצרה בישראל בכל פנות הארץ"³⁶. נגלה לעין כי "הקלקול וצרה", שהם מבשרי הקץ לגלות, קשורים לגירוש, שמוראיו מתוארים שוב ושוב לאורך החיבור. יצירה אפוקליפטית זו חתומה, אם כן, בחותם הגירוש, גם אם ייתכן כי מחברו ינק את הלך מחשבתו בחלקו — בדומה למחברים ספרדים אחרים בני אותו הדור — מן העיסוק במשיחיות בטרם הגירוש.

ספרות מוזמנת

מתוך הכרת ה"תושבים" את חכמתם של ה"מגורשים", קיימת תופעה של כתיבה בעקבות בקשות ספציפיות של יחידים. במקרים הבאים היזמה באה לא מהמחבר אלא מגורם חיצוני.

ר' יהודה כלאץ החל את נודדיו, או אולי את בריחתו, מקסטיליה לגרנדה ולמלגה בעשור שלפני הגירוש, ובסופו של דבר הגיע לתלמסאן, דרך הונויין.³⁷ מאחר שעסק למחייתו, גם במלכות גרנדה וגם בהונויין, בהוראת מקרא עם פירוש רש"י, נתבקש בהונויין על ידי תלמידו, עלאל בן ר' יוסף ן' סידון, לבוא לתלמסאן וללמדו. הלה הפציר בו לכתוב עבורו פירוש לפירושו של רש"י על התורה. הרב לא מנע דבר זה ממיטיבו, שהיה בן למשפחה עשירה מחשובי הקהילה.³⁸ הפירוש נקרא "משיח אלמים" והוא ארוך ומקיף.³⁹

ולכן נקרא נבל עשור לרמוז אל העשר" (דף א84); "וכן עשב הנקרא רבינא [אולי verbenā] המלקט אותה קודם יציאת החמה ויאמר בעת לקוטה ז' פעמים ויהי נועם אותו העשב יהיה סגולתי לקמיע נגד דבר ונגד חרב" (דף א187).

35 דף ב123. וכן: "לגלותם, ע"י גלגול הגלויות אשר הם מתחילים להקבץ בארץ" (דף ב133).

36 שם, דף א120.

37 ראה סקירה ביוגרפית אצל גרוס, כלאץ, עמ' 356-360.

38 משיח אלמים, דף ז'.

39 "ספר זכרון" של ר' אברהם בקראט, שבעקבות הגירוש עבר ממלגה לתלמסאן ומשם לתוניס. בהקדמתו

דבר דומה קרה לר' אברהם סבע, ממגורשי ספרד ומשארית הפלטה של ההמרה מאונס בליסבון בשנת 1497. סבע הגיע דרך ארוזילא ואלקאסר כביר לפאס, התיישב שם וכתב מחדש את רוב חיבוריו, שאבדו לו בפורטוגל, ולאחר זמן מה הגיע לתלמסאן. על כך אנו יודעים מפירוש עשר הספירות שלו, אותו כתב לבקשת ר' עלאל בן אלחאיך התלמסאני.⁴⁰ סבע כתב שם על עניין מסוים: "וכבר גליתי לך זה הסוד פה אל פה ביום שבת קדש",⁴¹ ומכאן שהגיע לכתיבת הדברים מתוך הוראה בעל פה של הקבלה. ייתכן שגם בא לתלמסאן עקב הזמנתו של ר' עלאל. ר' עלאל זה הוא הוא, כנראה, אותו עלאל, בן החמש עשרה, שהזמין את כלאץ לתלמסאן. סבע כתב למענו גם פירוש לתפילות על דרך הסוד.⁴²

אם כן, שלושת החיבורים הנזכרים, "משיח אלמים" לר' יהודה כלאץ ופירוש עשר הספירות ופירוש התפילות לר' אברהם סבע, נכתבו כתוצאה מקליטת שני פליטים על ידי משפחה בעלת אמצעים, ומן הצורך האינטלקטואלי מצד שכבה מסוימת של ה"תושבים" בחכמת הספרדים הפליטים. גם כאן הבסיס האנושי לכתיבה היה רגשי הכרת התודה של המגורשים, אף שייתכן שמדובר גם בכתיבה תמורת תשלום. לקטגוריה זו, של ספרים שנכתבו על פי הזמנה, שייך גם ספר נוסף שנתחבר בתלמסאן: המאמר האסטרולוגי-משיחי "על הקץ והאיצטגנינות" מאת ר' אברהם זכות. כך עולה מדבריו בהקדמה:

לפי שהחכם המאושר הנגיד ר' אברהם דר בעיר תלמסאן שאל ממני אברהם זכות הנגרש והנשבה פעמיים בין שתי האומות על עבודת ה' ית' שאבאר לו מה שאמ' קצת מחכמי התכונה בענין הישועה.⁴³

"נגיד" זה, ר' אברהם סעדון, היה מפורסם בסיוע שהגיש למגורשים.⁴⁴ סביר להניח כי המאמר נוצר כתוצאה מיחסי מציל-ניצול וכי הספר היווה "תשלום" ספרותי בעבור העזרה החומרית בקליטה. לר' אברהם סעדון היו קשרי נישואין עם משפחתו של ר' עלאל הנזכר, שאת אחותו נשא לאישה, כך שהמקור החברתי לדרישה של כל היצירות הנדונות הוא אחד: המנהיגות הקהילתית של יהודי תלמסאן. גם במקרה של זכות נתבקש החכם הפליט לכתוב חיבור בתחום התמחות שלו, אסטרולוגיה משיחית.⁴⁵

אמר שכתב את הספר בשביל עצמו, כדי שלא ישכח את הפירושים שחידש בלימודו את פרשת השבוע עם פירוש רש"י, אך עיון בספר מוכיח כי בחלקו הוא פולמוס כנגד "משיח אלמים" של כלאץ. שני המחברים השתמשו בשיטת הפלפול של ר' יצחק קנפנטון לניתוח פירושו של רש"י, אלא שלפי בקראט הפלפול של כלאץ מוגזם ביותר. ברור שבקראט רצה ללמד לקוראיו לא רק את חידושי הספציפיים, אלא גם את שיטת הלימוד. מבחינה זו ניתן לומר שהגירוש, שהביאו לתלמסאן, תרם לאופיו של "ספר זכרון", ואולי גם נתן את הדחיפה לכתיבתו. ראה גרוס, שמירה.

- 40 על הביוגרפיה שלו ראה גרוס, המגורש.
 41 כת"י ששון 919, עמ' 86.
 42 ראה גרוס, פירוש התפילות.
 43 בית-אריה ואידל, זכות, עמ' 184. על הגירוש הכפול של זכות ראה תשבי, משיחיות, עמ' 37-38.
 44 ראה הקר, הנגידות, עמ' 118-121.
 45 יובן מכל זה שתלמסאן לא נפלה, כנראה, מפאס מבחינת התרבות היהודית שבה. גם "צפנת פענח"

סיפורו של "מנחת יהודה", פירושו של ר' יהודה חייט על החיבור הקבלי "מערכת האלהות", קשור לקטגוריה זו במידת מה. בהקדמה לספר תיאר חייט במפורט את תלואותיה האישיות בזמן הגירוש: תחילה עבר לפורטוגל; לאחר כחצי שנה, בחורף רנ"ג, עזב באנייה שהיטלטה בים במשך חודשים; חייט שהה זמן מה בצפון אפריקה, כולל בעיר פאס, ומשם המשיך למנטובה שבאיטליה. לאחר קבלת עזרה בקליטה מן הקהילה המקומית, נתבקש לחבר ספר בקבלה.

בשונה מן המקרים שנדונו לעיל, הפעם הבקשה באה ממגורש אחר, ר' יוסף יעבץ, אשר נודע בביקורתו הקשה על הפילוסופיה ושייחס לפילוסופיה את האסונות שפקדו את יהודי ספרד. יעבץ נטה באופן ברור לקבלה, כמשתמע מחיבורו המפורסם "אור החיים". המטרה של בקשתו מחייט היתה להפיץ את מעיינות הקבלה הספרדית ברבים, מחוץ לספרד. דומה כי יזמה זו לא היתה מתממשת לולא הגירוש, אשר הביא להרהורים ולגיבוש דעה קיצונית על השפעתה השלילית של הפילוסופיה, וכן על הצורך בהפצת האלטרנטיבה הרוחנית – הקבלה. גם מצדו של חייט לא נראה שהיתה יוצאת אל הפועל פופולריזציה של הקבלה (וכל העלאה של תורת הסוד על הכתב היא פופולריזציה) לולא התנאים החדשים שנוצרו עקב הגירוש. במישור הקבלי, תוכנו של הפירוש הוא בבחינת פולמוס נגד שיטות קבליות פסולות, כגון זו של ר' אברהם אבולעפיה. מכאן שהמחבר סבר כי בספרד לא היה צורך בפולמוס שכזה, שלא כבאיטליה.

הריאליה שבעקבות הגירוש

ר' אברהם שמסולו מכנה את עצמו "ספרדי ממלכות פורטוגאל"⁴⁶. הוא נחשב לאחד המגורשים, אך הדבר איננו ברור. שמסולו התייחס בכתביו לגירוש ולמגורשים, אך תיאור הטרגדיה נעשה תמיד בריחוק מה של כתיבה בגוף שלישי.⁴⁷ משתמע מדבריו שהיה באוראן בזמן הגירוש: "ויהי בהפוך אלקי"ם את הערים ערי ספרד, ושם בלל ה' כל המלכיות ההם, על ישראל הפילו גורל ויגרשום מעריהם ובתיהם. ואני הנני נמצאתי בארץ הערב במדינת יוהרן אשר על שפת הים ממלכות שלמסאן".⁴⁸ אך שמסולו השתתף נפשית בחוויית הגירוש, בסבלות אחיו הספרדים, כפי שעולה מאזכוריו הרבים את הצרות שנפלו בחלק המגורשים.

מאת ר' יוסף אלאשקר הוא ספר שהוזמן, ובתלמסאן. המוזמנים היו בני הישיבה וראשה, ר' שלמה כלאץ, אך זה שייך כבר לדור השני שלאחר הגירוש: ראה אלאשקר, צפנת פענת. על דוגמה הקשורה לעניינינו ראה: הקר, קבוצת איגרות, עמ' פו הערה 133.

46 בניהו, גרסון, עמ' רב, רג.

47 לדוגמה: "בשכון קהלות ישראל בארץ ספרד [...] ויבאו הרועים ויגרשום [...] על אודות נדוד גרושיהם מבית תענוגיהם [...] "(שם, עמ' רב).

48 שם, עמ' רה.

מבין ארבעה מאמרים-דרשות של שמסולו ששרדו, הראשון עוסק בחטא מי מריבה, נושא נכבד אצל פרשני והוגי ספרד, והשני ביום הכיפורים. אך נתעכב כאן דווקא בשניים האחרונים, "יעלת חן" ו"והאדם ידע".

"יעלת חן" עוסק במצוות מעשר, שהיא כלשונו, "בלתי נוהגת בחוצה לארץ". על העילה המידית לעיסוק במצווה זו הסביר המחבר: "והגנו עתה סמוכים לחג האסיף זמן שהמצווה נוהגת בה", ובגלל התוגה עקב הצרות, "אמרתי אני בלבי אשמחה ואעלצה במצווה הזאת, ומי יתן בידי ואקיימנה".⁴⁹ וזו חתימת המאמר: "ואל שדי יאמר לצרותינו די, גם לנו גם לכל זרע ישראל עמו נפוצים בארצות מפורזים בגליות בבושת פנים [...] ויתן לנו רחמים לפני כל שובינו נוגשינו אויבי נפשנו. ויקבצנו על אדמת ישראל ארץ נחלתנו, ונחיה ונראה באור פני מלך משיח צדקנו [...]"⁵⁰.

אפשר לשער שבספרד, בזמנים כתיקונם, לא היה שמסולו מקדיש מאמר למצוות מעשר; הגירוש מזרחה, התקווה לגאולה והתעוררות היישוב בארץ ישראל מונחים ברקע של כתיבת החיבור. בניהו כתב על שמסולו: "נפשו עורגת לארץ ישראל ולגאולה",⁵¹ ולדעה זו יש על מה שתסמוך בהתבטאויות המחבר.⁵²

במקרה של שמסולו הביא המצב הדמוגרפי החדש ליצירה השייכת לתחום ההגות, אך רוב הספרות שנכתבה סביב נושא ארץ ישראל בתקופה זו שייכת לתחום ההלכה ועוסקת במצוות המעשיות התלויות בארץ. כך בתשובות של גדולי הדור, כגון ר' יוסף קארו ב"אבקת ויכוח", שם מצוטטים דעותיהם של כמה מחכמי המגורשים, בתשובות ר' שמואל די מדינה, המתייחס למחלוקות בין חכמי צפת, ובשו"ת של ר' לוי'ן חביב שכתב גם מאמר "פירות שביעית".

מאמרו הרביעי של שמסולו, "והאדם ידע", על מצות פרייה ורבייה, מאיר סוג אחר של כתיבה שנבעה מגירוש ספרד. הנושא אינו מן הנושאים ההלכתיים הקלסיים, וגם כאן מקשר המחבר את הכתיבה לבעיות השעה עקב הגירוש:

ויבואו האנשים מבלי נשים ונשים מבלי אנשים, ועם כל עניים ועמלם חוסר וכפן, גלמוד אתם [...] בהמצא כל א' לבדו היה משתדל למצוא עזר כנגדו, מכל אשר יבחרו לוקחים חלקם ועזרם [...] מבלי שמירת יח"ס וערך קצתם אל קצתם [...]

49 שם, עמ' רא.

50 שם, עמ' רב.

51 שם, עמ' ר.

52 העלייה ארצה מוזכרת אצלו בסיפור על חיבור מפרי עטו בנעוריו בשם "מגיד מישרים", אותו מסר לפיקדון בידיו של יהודי בשם יוסף גואליטי, "איש יקר, מעולה ונבון, מגדולי המשפחה והיחס אשר היו במדינת ליטבואה [...] וילך גם הוא משם (מאוראן) הלך ונסוע אל הגליל העליון ולא ראיתיו עד הנה" (עמ' רה). ניתן לזהות אותו עם חכם יהודי המוזכר במקורות הארכיוניים הפורטוגליים בשם Jose Galite (פירטרברש ב, עמ' 248, 671). הבעיה ביהודי זה נעוצה בכך שהאיש הוזכר בליסבון גם בשנת 1496. מכל מקום, מדובר במשפחה נכבדה בקהילה גדולה זו (ראה: פירטרברש א, עמ' 328), שאחד מבניה — ר' יעקב — שימש שם ברבנות יחד עם ר' משה חיון בשנת 1490 (שם, עמ' 131).

אמרתי הן עתה עת דודים לחקור ולדעת מה זה ועל מה זה, כי דבר תורה הוא זה, שמנו אלהים מוטבעים אל תשוקת ההוויה ובבחירה במצות פריה ורביה.⁵³

על הבעיות החמורות והמגוונות בתחום הלכות אישות שנבעו מהתפוררות משפחות באותם ימים מלמדות התקנות שתיקנו חכמי פאס ושכמותן וכן ספרות השו"ת. ברור ששמסולו כתב את מאמרו על רקע הראליה במקומות הקליטה של המגורשים, אף על פי שמבחינה כרונולוגית מדובר כבר בשלב של התאוששות ושל ניסיונות המגורשים להקים משפחות חדשות. ואכן, המאמר נכתב אחרי גירושי פורטוגל ונברה, בלפנטו בשנת רס"ח (1498) או אפילו לאחריה.⁵⁴

התאוששות והלכה

לקטגוריה של קשיי ההתאוששות שייך גם חלק גדול של ספרות ההלכה. ספרות השו"ת מלאה בדיונים הנוגעים לניסיונות הבנייה מחדש של קהלים על פי מוצא המגורשים, התנגשויות בין קבוצות שונות של מגורשים על רקע זה, בעיות של שייכות לקהל מסוים ופרישה לקהל אחר וכדומה.

ר' אברהם חסן (רא"ח) הסופר היה ממגורשי ספרד שהתיישב בסלוניקי. בספרד היה מתלמידיו של ר' יצחק דיליאון, מגדולי ראשי הישיבות שלפני הגירוש.⁵⁵ כמומחה בתחומו, קיבל מינוי מחכמי העיר לתקן ולהגיה את ספרי התורה "בכל מה שצריך תיקון".⁵⁶ והנה התעוררו בעיות. התברר כי יש הבדלים בין ספרי תורה ספרדיים לבין אלה שנחשפו לעיני רא"ח בתוגרמה, כתוצאה מההגירה מזרחה, כלשונו: "ואף גם זאת שבצאתנו מארץ גזירה בזמן הצרה, בצאת ישראל מעם לועז ויבואו מרה, במעוד קרסולי תופשי התורה ברא ה' חדשה, כי בארץ הלזו נמצאו לנו ספרים גדולים הערך אשר נעלמו ממני ומחכמי דורינו".⁵⁷ וכך, עשר שנים ויותר לאחר הגירוש, כתב חסן שאלה, באורך של קונטרס, לר' אליהו מזרחי (רא"מ), בנוגע לבעיות שמקורן באותם הבדלים.

בין ההבדלים: בפסוק "ויהי ביום כלות משה", המילה "כלות" נכתבה מלאה אצל הספרדים, לעומת האשכנזים שכתבו אותה "חסר כדת וכהלכה". מצד שני, האשכנזים כתבו "פצוע דכא" באל"ף, ו"פדה צור" בשתי תיבות, "הפך הדין".⁵⁸ בעיה נוספת: הספרדים כותבים את שירת האזינו בשישים ושבע שיטין, לעומת שבעים השיטין של האשכנזים,

53 בניהו, גרסון, עמ' רג.

54 שם, עמ' רב. ר' שלמה בר שם טוב עתיה הזכיר את ר' אברהם סמסול, שהיה מורו "בארץ תוגרמה" (עתיה, תהלים, בהקדמה).

55 ראה גרוס, הישיבות, עמ' 7, 12, 14, 17.

56 בניהו, אגרת, עמ' רו.

57 שם, עמ' רח.

58 שם, עמ' ריא.

כראוי, וכן בספרי הדפוס "של מסכת סופרים ובהרא"ש ובהרמב"ם בכל ספרי הי"ד של דפוס המדוייקים, אותם שנעשו באיטליא ובארץ קושטנטנינה. ופסול גדול שנפל בכל הספרים או ברובם ובכל קהל עדתנו עדת הספרדים".⁵⁹

בפנייתו לרא"מ ניסח חסן את הבעיה הכללית: "ראה מעלת תורתך, כדי שלא תעשה תורה כשתי תורות אם חייבים אנחנו לתקן כל הספרים".⁶⁰ הרקע לכתיבת חיבור הלכתי זה נעוץ אפוא בשני מישורים: האחד, המפגש של מערב עם מזרח, שהביא לתסיסה הלכתית בגין הבדלי מנהגים. המישור השני הוא אישי: מדובר בסופר ת"ח בגיל מבוגר, שאיבד את נכסיו כתוצאה מן הגירוש; ואחיו, שהיה מטה לחמו, שבק חיים והשאיר אחריו בעיות פרנסה. הצורך להתפרנס אילץ את חסן להילחם על המינוי של הקהלים בסלוניקי, והוא ביקש אישור הלכתי לכך מאת רא"מ, תוך הצגת בקיאות בסופרות ובדיניה. רא"ח קיבל את פסק רא"מ והעביר את התכתובת לרבני סלוניקי, בצירוף בקשה לאפשר לו להמשיך בעבודתו.

קשה להכריע אם היה רא"ח כותב את הדברים לו היה מצבו החומרי שפיר, כשם שלא ברור אם היה מקבל על עצמו את המינוי אלמלא היה זקוק לכסף. בכל מקרה, הרקע הכללי של המפגש בין מסורות בעלות מנהגים שונים היווה גורם לכתיבת חיבורו. המקרה של רא"ח מדגים את הדינאמיקים הרבים בתקופה זו, בעיקר בספרות השו"ת, בבעיות של התנגשויות בין מסורות בתחום ההלכה והמנהג, החל בנוסחי תפילה והשימוש בפיוטים, המשך בקידושין, וכלה בדינים ובמנהגים — הרגישים כל כך — של שחיטה וטרפות.⁶¹ המבוכה בעניינים רבים אלה היתה תוצאה ישירה של המפגש בין מזרח ומערב.

ההיקף הכמותי של השו"ת והתקנות שנכתבו בעקבות הגירוש הוא היבט אחר של יצירה ספרותית זו הראוי לעיון. בניגוד לתוצרת הזעומה של המאה הט"ו בספרד, מתאפיין הדור שלאחר הגירוש בהתפוצצות כמותית של שו"ת. ישנם חכמים שכתבו מאות ואלפי תשובות. אין גורם אחד המסביר תופעה זו, אך את העיקר צריך לתלות בתוצאות הגירוש: עובדה היא שחכמי המגורשים הם שכתבו את רוב התשובות.

תופעה דומה קיימת בקרב חכמים ספרדיים שהיגרו מספרד בתחילת המאה הט"ו לצפון אפריקה, כגון ר' יצחק בן ששת ברפת (ריב"ש) ור' שמעון בן צמח דוראן (רשב"ץ). ייתכן ששמן הלך לפנייהם כסמכות הלכתית, ולכן היו אישים ורבנים רבים ממקומות קרובים ורחוקים בצפון אפריקה ששיגרו אליהם שאלות, דבר שלא קרה במידה קרובה לזו לפני בואם (אלא אם נאמר שחכמי צפון אפריקה נהגו שלא להשאיר ולשמר תשובות שלהם בכתב). לאחר הגירוש, אותה מגמה של ריכוזיות מופיעה בתוקף סמכותו האישית

59 שם, עמ' רטו.

60 שם, עמ' רטו.

61 המפורסם שבפולמוסים בענייני שחיטה היה בפאס, כדור אחד לאחר הגירוש, לאחר התבססות המגורשים שם (1523). המאבק הגיע עד כדי אלימות פיזית ופנייה לסמכות השלטונית, והוא סוכם ותועד בצורה מפורטת בקונטרס ארוך. ראה גאגין, עץ חיים; ספר התקנות, עמ' 4; שו"ת מהרשד"ם, א, יורה דעה, מ.

של איש ההלכה; רבנים כמו ר' דוד בן אבי זמרא (רדב"ז), שהגיע למצרים ואחרים משכו אליהם שאלות ממרחב גאוגרפי רחב.⁶²

מבחינת נושאי השאלות, הנסיבות החדשות שנוצרו אצל ציבור המגורשים דרשו התייחסויות והוראות שעה. שאלת היחס ההלכתי כלפי האנוסים המגיעים למזרח (אף שהעניין התעורר כבר במהלך המאה ה־11), וכן בעיות חמורות בהלכות אישות הנובעות מהתפוררות משפחות שנוצרו לכל עבר, אלה מן הדברים שהעסיקו את החכמים בשנים הסמוכות לגירוש.⁶³ זאת ועוד, בעיות חדשות עלו עקב תהפוכות סדרי החיים והניסיונות לשקם את ההריסות או להקים מסגרות חדשות. חכמי המגורשים התייחסו לעניינים הקשורים בהקמה של קהלים עדתיים, בהתפוררות חלקם, בחברות בקהלים, בתחרות ביניהם וכדומה.⁶⁴

היתה מהפכה בכמות האינטראקציה הכתובה בין חכמים ספרדיים לבין חכמים מקומיים.⁶⁵ ידועות פניות רבות של חכמי המגורשים לר' אליהו מזרחי בשאלות הלכתיות, ותגובותיהם לפסקיו. ברור שהקשר הספרותי-הלכתי הזה בין חכם ספרדי לבין חכם מקומי בקושטא נתאפשר רק עקב הגירוש.

לעתים די קרובות קיימת התייחסות כפולה, משולשת, ואפילו מרובעת של חכמים מן המגורשים לשאלה מסוימת. זו תופעה חדשה, שיש להסבירה בכמה דרכים משלימות. קודם כל, האימפריה העות'מאנית היתה יחידה פוליטית מאחדת, מצב המונח ביסוד ההסכרים לכמות המרובה של השו"ת בכלל בתקופה הנדונה.⁶⁶ המצב הפוליטי אפשר קשרים בין מרכזי הקליטה החשובים של המגורשים בבלקן, במצרים ובארץ ישראל.⁶⁷ ברם, האפשרות לכשעצמה אינה יוצרת קשר, ויש להסבירו כהתגשמות רצונותיהם, מאווייהם לשמירת הקשר העדתי והאינטלקטואלי, או שאיפותיהם של חכמי הלכה, וליתר דיוק, של חכמי הלכה ממוצא ספרדי.⁶⁸

מעבר לרצון הטבעי והבסיסי של חכמים — ולא דווקא בתחום ההלכה — להפרייה אינטלקטואלית הדדית, יש להניח שחכמי המגורשים רצו גם לשמור על קשרים בין אלה שנתפסו כמייצגים את מסורת התורה הספרדית; התופעה הכמותית של ההתכתבות ביניהם, יש לה קשר לכך שכולם היו בגלות מארץ מולדתם האיברית.

62 מבחינת התופעה, יש לשייך לכאן גם את תשובותיו של אברבנאל לר' שאול הכהן איש קנדיאה, שפנה אליו בסדרת שאלות בענייני הגות (אברבנאל, שאלות).

63 על המצב בתחום זה בפאס ראה ספר התקנות, מבוא עמ' 4, טקסט עמ' 56.

64 ראה לדוגמה: מסר ליאון, כבוד חכמים. חילוקי דעות בין חכמים נבעו, בין השאר, מהבדלי גישות עקרוניים. בולט בעניין זה הוויכוח ההלכתי על מהות הקשרים האינטלקטואליים המותרים עם הקראים, דבר שהספרדים הקלו בו. ראה לדוגמה, שו"ת רא"מ, תשובה נ"ז.

65 ראה אֶלון, המשפט העברי, עמ' 1238-1240.

66 אנקורי, יהדות, עמ' 166.

67 על כך ראה מלכיאל, עמ' 40-44.

68 אלון התייחס לשתי התופעות המייחדות את התקופה: א. ריבוי מרכזים; ב. קשרים בין המרכזים (המשפט העברי, עמ' 1243, 1232 הערה 74), אך לא להסבר התופעה השנייה.

מלבד הספרות שנוצרה עקב בעיות בהלכה ובמנהג שהתעוררו עקב הגירוש והבנייה מחדש, קיימים גם, בתוך קבצי השו"ת, פלפולים וויכוחים על עניינים תאורטיים בתחום לימוד התלמוד. מדובר, בדרך כלל, בסוגיות תלמודיות קלסיות שנדונו בעולם הישיבות; בהבהרת שיטות הראשונים, כגון בעלי התוספות; וכן דיונים בלשונות רמב"ם ב"משנה תורה" ויישובן אלה עם אלה.⁶⁹ דבר זה מצביע על הצורך האינטלקטואלי של חכמים לשמור על הקשר ביניהם אף בעניינים שאין בהם הלכה למעשה. הקשר היה המסורת ושיטות הלימוד של הישיבות בספרד.

סיכום

התנאים המיוחדים שנוצרו עקב העקירה של קהילה נכבדה באיכות ונטיעתה בחברה יהודית שונה, הם הם הגורמים העיקריים – הישירים והעקיפים – לפרץ של יצירה ספרותית ברוב התחומים. השפעת הגירוש ניתנת לתיאור בדימוי של מעגלי זעזועים קרובים ומרוחקים מן המוקד של רעידת אדמה. במעגל הקרוב נמצאות יצירות שנבעו ישירות מן המאורע של הגירוש. הכוונה לזעזוע שהשפיע על המגורשים וגרם לר' שלמה ן וירגה לכתוב את "שבט יהודה", ספר היסטוריוגרפי, שפרשנותו באשר לגורמים הראליים לרדיפות היהודים ולגירוש היא גולת הכותרת שלו וחוט השני העובר לאורכו. לאותה קטגוריה שייך גם ספר "אור החיים" מאת ר' יוסף יעבץ, שבו, כאמור, תלה המחבר בפילוסופיה ובתוצאותיה את הגורם הדתי לגירוש ולהמרות הדת של המונים מיהודי ספרד. כפי הנראה, מתן סיבות לגירוש היה בו כדי להשקיט את רגשותיהם של הכותבים, אם אכן היו רגשות אלה עזים כל כך. ועדיין לא ברור באיזו מידה מייצגים הוגים אלה שכבות נרחבות של ציבור המגורשים, ואפילו מבין החכמים.

במעגל השני של תוצאות הגירוש אפשר לכלול יצירות הקשורות לתוצאות הגירוש, כמו הסבל בדרכים, אך לא לעקירה עצמה. יעבץ חיבר את "חסדי השם" במגמה לנחם את המגורשים ולהפיס את דעתם על הסבל הרב שעברו בים וביבשה. כאמור, היתה זו גם אחת המגמות בכתיבת "זבח פסח" מאת אברבנאל. גם חיבוריו המשיחיים של חכם זה שייכים למעגל השני; כפי שהסביר אברבנאל, שאיפתו היתה לחזק את ידי המגורשים, שרוחם נפלה ואמונתם בגאולה התערערה עד כדי סכנת המרה.⁷⁰ אך הגירוש השפיע על הכתיבה של אברבנאל בדרך נוספת, השייכת אף היא למעגל השני. בתשובתו לר' שאול הכהן, הסביר אברבנאל כי חיבר פירושים וחיבורים אחרי שיצא מארץ מולדתו משום שרק אז התפנה לכך: "כי קודם לזה כל הימים שהייתי בחצרות המלכים וטירותיהם עסוק בעבודתם לא היה לי פנאי לעיין ולא ידעתי ספר, וכליתי בהבל ימי שנותי בבהלה

69 ראה דוגמה לעיסוק מרובה בסוגיה ספציפית אצל בויארין, העיון הספרדי, עמ' 70 ואילך.
70 על עניין זה ראה דבריו של אריק לוי, העתידיים לראות אור בספר זיכרון למור"ר פרופסור יצחק טברסקי ז"ל; הנושא דורש הרחבה במקום אחר.

לעשות עושר וכבוד אתי [...] ואחרי היותי נע ונד בארץ מממלכה אל עם אחר וחסרתי הממון, אז דרשתי מעל ספר ה"י.⁷¹

למעגל השני שייכים גם חיבורים שנכתבו כדרך של הבעת תודה ליחידים ולקהילות על העזרה שהגישו למחברים בשעת צרה; כך לגבי הפירוש למגילת אסתר מאת ר' זכריה ן סרוק. יצירות כאלה נכתבו בתקופה מוגבלת של השנים הסמוכות לגירוש. למעגל זה שייכים כתבים שנועדו להשאיר למחבריהם שם ושארית לאחר שחוו סכנות מוות, איבדו את ילדיהם וכיוצא באלה.⁷²

החיבורים שנכתבו לפי הזמנה מאת יהודים שעזרו למגורשים שייכים למעגל מרוחק יותר. הכוונה לעניין ולגירוי האינטלקטואלי שנוצרו בקהילות הקולטות, שחבריהן העריכו את חכמת המגורשים וביקשו להעלות על הכתב למענם חיבורים בתחומים שונים. היצירות מסוג זה שנדונו לעיל שייכות לתחומים של משיחיות, פרשנות רש"י ויסודות הקבלה. יש להוסיף כי חלק מן הספרות השייכת למעגל הזה מבטא צורך של המחברים לשמר ולהמשיך את התרבות הייחודית של יהדות ספרד, כפי שזו נתפסה בעיניהם; זו הסיבה שחכמי המגורשים המשיכו לעסוק בכללי התלמוד ובפרשנות על פירוש רש"י. המעגל הבא, המרוחק עוד יותר מן המוקד, מקיף את היצירות העוסקות במפגש של המגורשים עם בני עדות שונות. הגירוש לא שיחק כאן תפקיד ישיר, אך הוא שגרם למהפכה הדמוגרפית. כתבים מסוג זה עוסקים בחיים החדשים ובקשיי ההסתגלות של המגורשים במקומות הקליטה שלהם. הקשרים הספרותיים בין המגורשים, יש בהם מן הרצון המודע והלא מודע לשמור על העבר של מוצאם ושל חיים משותפים, כמו גם על שותפות גורל בהווה ותקווה לעתיד.

סיכום הדברים עד כה מקנה בידינו כלים, אם כי מוגבלים וראשוניים באופנם, להערכת אופיה של פלטת יהדות ספרד. ספק אם ניתן להגדיר, לתחום ולאפיין את המשברים שעברו על המגורשים בעקבות חוויית הגירוש. ברם, דומה שסקירת יצירתו של ר' יוסף יעבץ תשקף אולי בזעיר אנפין את הצורות ואת תהליכי ההשפעה העיקריים של הגירוש על בני הדור.

יעבץ כתב את "אור החיים" מיד עם בואו לאיטליה, ומבחינה כרונולוגית ספר זה הוא הקרוב ביותר לגירוש. הכאב וסערת הנפש של המחבר ניכרים היטב בצורת ההתבטאות, באריכות ובמקרים הרבים של דיגרסיה ושל חזרה על דברים.⁷³ בהמשך דרכו ניסה יעבץ לפעול לשינוי המצב הרוחני בקרב הספרדים, על ידי בקשתו את ר' יהודה חייט לכתוב ספר קבלה שיודפס ויהיה לשימוש המוני יותר מקודמיו.

הכעס הדתי הבוקע מתוך "אור החיים" על מה שקרה ושלא היה צריך לקרות — היינו הגירוש — אינו בחיבורו המאוחרים. "חסדי השם", ספרו השני של יעבץ, אותו

71 שאלות להחכם כה"ר שאול הכהן, ונציה של"ד, דף יב עב; נדפס גם בספר שמים חדשים, רעדלהיים תקפ"ט, עמ' 51.

72 על העניין המיוחד והמשמעות המתמשכת של אבדן ילדים אצל יוצאי ספרד ראה הקר, גאון ודיכאון. ראה למשל, הערותיו בעמ' 44, 75.

כתב כשנתיים לאחר הגירוש,⁷⁴ הוא חיבור של עידוד ונחמה, ובו נלחם המחבר בייאוש של המגורשים, שאומנם נשארו יהודים למרות כל הצרות: "עברו עליהם משברי הגלות וגלי הגרוש וסובלים הכל על ה' אלהיהם, אך לא בפנים מאירות [...] על כן עלה על רוחי לחבר האגרת הזאת לנחם אותם ולדבר על לבם."⁷⁵ בחיבוריו המאוחרים של יעבץ אין הגירוש תופס מקום מרכזי.⁷⁶

ביצירות אלה יש מן החזרה לחיים נורמליים ולעיסוקים דתיים-אינטלקטואליים של היהודי. הערת אגב של בנו זורה אור על תהליך ההתאוששות והריפוי חכם זה: בן המחבר, שהוציא לאור את "חסדי השם" של אביו, סיפר בהקדמתו לספר על שיחה שקיים עם אביו בלילה, "בקומו חצות לילה לעיין בהלכותיו וחדושו ופסקיו."⁷⁷ העיסוק בלימוד תורה על מנת ללמוד, ללמד ולפסוק, הוא שהיווה אצל החכם היהודי חזרה אמיתית לחיים נורמליים.

דומה שתהליך דומה עבר על בני דור הגירוש, רובו ככולו. דבר זה משתקף גם מסקירת הקשרים שבין הגירוש לספרות, הוא נושא דיוננו. הגירוש לא עצר אותם. יתר על כן, מעבר לשיקום הפיזי והנפשי, בראש מעייניהם של חכמי המגורשים עמדו ההקמה מחדש של מסגרות החיים היהודיים הקהילתיים והמשך חיי היצירה הדתית-הרוחנית. נוסטלגיה לספרד נותרה בלבבות המגורשים, אך הגירוש הפך בעיניהם לנחלת ההיסטוריה, שנדחק הצדה על ידי החיים עצמם. זיכרון חי של המאורע נשמר במעגל של מחשבי קיצין, בגלל משמעותו האפוקליפטית. כן נשמר זיכרונו בהתעוררות זמנית של כתיבה היסטורית על הגירוש, וגם שם שיחק הייעוד המשיחי, בדרך כלל, תפקיד חשוב.⁷⁸ לשימור הזיכרון הפעיל של הגירוש תרמו גם קינות על אודותיו, מהן שרדו כעשר במספר. אין בכך שום חריגה ממסורת התגובה הליטורגית של פרעות ושמדות, כפי שמצינו כבר בפרעות קנ"א בספרד. גם להקדמותיו של אברבנאל לספריו היה תפקיד מרכזי בשימור זיכרון הגירוש, ואולי גם על העיסוק ההיסטוריוגרפי בו. הסתכלות לאחור לא הפכה את המגורשים לנציבי מלח; הפנים והעיניים נישאו קדימה, אל המשך החיים הדתיים, עד לביאתו — הקרוב, לדעת הרוב — של הגואל.⁷⁹

74 הקדמת בנו אומרת: "חברו במנטובה הקריה אשר במדינת איטליה בשנה השנית לגרוש גלות ירושלים מספרד יסדו וגם חקרו לנחם עגומי הצרות ולדבר על לבם" (יעבץ, חסדי השם, עמ' ג). חלק ממנו, לפחות זה המתייחס לחכמים שמתו על קידוש השם בפורטוגאל, נוסף מאוחר יותר (שם, עמ' ז). והשווה: נתניהו, מרנוס, עמ' 176 הערה 99.

75 שם, עמ' יב.

76 הערותיו על משניות מסוימות ממסכת אבות, המשמשות אותו באור החיים, הן בעלות גוון הרבה יותר מתון ורך בפירושו על אבות.

77 יעבץ, חסדי השם, עמ' ה'.

78 ראה ירושלמי, זכור, עמ' 87-88 ובמיוחד הערה 23.

79 גישת המגורשים היתה אופיינית לתקופת ימי הביניים. על כך ראה, לדוגמה, בער, גלות, עמ' סא, עג. אשתור, תולדות, עמ' 470 (על רדב"ז). ראוי להשוות דעה זו לדברי י"ח ירושלמי בהקשר של ההיקף הצנוע של "הכפירה המרנית", שהיתה מתוצאות המעבר מאיכריה הנוצרית ליהדות הרבנית באמסטרדם. ראה ירושלמי, אנוסים, עמ' 209.

קיצורים ביבליוגרפיים

אברבנאל, זבח פסח
אברבנאל, שאלות

אידל, הקבלה

אידל, תגובות

אלאשקר, צפנת פענח
אלון, המשפט העברי
אליאור, ציפיות

אנקורי, יהדות

אשכולי, התנועות
אשתור, תולדות
ביארין, העיון הספרדי
בינארט, גירוש
בית-אריה ואידל, זכות

בניהו, אגרת

בניהו, גרסון

בן-ששון, דור
בער, גלות
בער, תולדות
גאגין, עץ חיים
גרוס, הישיבות

גרוס, המגורש

גרוס, השתקפות

גרוס, חיון
גרוס, כלאין

גרוס, עשרת השבטים

גרוס, פירוש התפילות

גרוס, שמירה

ר' יצחק אברבנאל, זבח פסח, ירושלים תשד"ם.
—, שאלות להחכם כה"ר שאול הכהן זלה"ה, ויניציאה שלי"ד (נדפוס צילום, ירושלים, תשכ"ז).
מ' אידל, "הקבלה הספרדית לאחר הגירוש", מורשת ספרד, בעריכת ח' בינארט, ירושלים תשנ"ב, עמ' 503-512.
M. Idel, "Jewish Reactions to the Expulsion from Spain," *The Expulsion from Spain and the Holocaust: The Jewish Community's Response*, Jerusalem 1990, pp. 218-225.
ר' יוסף אלאשקר, צפנת פענח [עם הקדמת מ' אידל], ירושלים תשנ"א.
מ' אלון, המשפט העברי ג, ירושלים תשל"ג.
R. Elior, "Messianic Expectations and Spiritualization of Religious Life in the Sixteenth Century", *Revue des Etudes Juives* 145 (1986), pp. 35-49.
צ' אנקורי, יהדות ויונות נוצרית, מפגש ועימות במרוצת הדורות, תל אביב תשמ"ד.
א"ו אשכולי, התנועות המשיחיות בישראל [מהדורה שנייה], ירושלים תשמ"ח.
תולדות היהודים במצרים ובסוריה תחת שלטון הממלוכים, ירושלים תשי"א.
ד' ביארין, העיון הספרדי: לפרשנות התלמוד של מגורשי ספרד, ירושלים תשמ"ט.
ח' בינארט, גירוש ספרד, ירושלים תשנ"ו.
מ' בית אריה ומ' אידל, "מאמר על הקץ והאציטגנינות מאת ר' אברהם זכות", קרית ספר נ"ד (תשל"ט), עמ' 174-194.
מ' בניהו, "אגרת הסופר רבי אברהם חסן משאלוניקי", ספנות י"א (תשל"א-תשל"ח), עמ' קפט-רכט.
—, "דרושיו שלרבי יוסף בן מאיר גרסון – מקור נכבד לתולדות גירוש ספרד ונפוצות המגורשים בממלכה התורכית", מיכאל ז' (תשמ"ב), עמ' מב-רה.
ח"ה בךששון, "דור גולי ספרד בעיני עצמם", ציון כו (תשכ"א), עמ' 23-64.
י' בער, גלות, ירושלים תש"ם.
—, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב תשי"ט.
ר' חיים גאגין, עץ חיים, מהדורת מ' עמר, רמת גן תשל"ז.
א' גרוס, "קרים לתולדות הישיבות בקאסטיליה במאה הט"ר", פעמים 31 (תשמ"ז), עמ' 3-21.
—, "רבי אברהם סבע והמגורש בשני גירושים", ספר זכרון להרב יצחק נסים ד, ירושלים תשמ"ה, עמ' רה-רכד.
—, "השתקפות גירושי ספרד ופורטוגאל בפירוש על מגילת אסתר", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות חטיבה ב, כרך א, ירושלים תשמ"ו, עמ' 153-158.
—, ר' יוסף בן אברהם חיון מנהיג קהילת ליסבון ויצירתו, רמת גן תשנ"ג.
—, "ר' יהודה כלאין בתלמסאן: תרבות יהודית-אברית בצפון אפריקה", גלות אחר גולה, ספר יובל לח' בינארט, בעריכת א' מירסקי, א' גרוסמן ו' קפלן, ירושלים תשמ"ח, עמ' 356-373.
—, "עשרת השבטים ומלכות פרסטר ג'והן – שמועות וחיפושים לפני הגירוש ואחריו", פעמים 48 (תשנ"א), עמ' 5-41.
—, "פירוש התפילות על דרך הסוד המיוחס לרבי אברהם סבע", אסופות א (תשמ"ז), עמ' קפט-קצח.
—, "פולמוס על שיטת השמירה: לתולדות לימוד פירוש רש"י על התורה בדור גירוש ספרד", *AJS Review* 18 (1993), חלק עברי, עמ' 1-20.

- הקר, גאון ודיכאון: קטבים בהווים הרוחנית והתברתית של יצאי ספרד ופורטוגל באימפריה העות'מאנית, תרבות וחברה בתולדות עם ישראל בימי הביניים, קובץ מאמרים לזכרו של ח"ה בךששון, בעריכת ר' בנפיל, מ בךששון וי' הקר, ירושלים תשמ"ט, עמ' 541-586.
- הקר, הנגידות
—, "הנגידות בצפון אפריקה בסוף המאה החמש-עשרה", ציון מה (תש"ם), עמ' 118-132.
- הקר, יוצאי ספרד
—, "יוצאי ספרד באימפריה העות'מנית במאה הט"ז – קהילה וחברה", מורשת ספרד, בעריכת ח' ביינארט, ירושלים תשנ"ב.
- הקר, כרוניקות
—, "כרוניקות חדשות על גירוש היהודים מספרד, סיבותיו ותוצאותיו", ספר זכרון ליצחק בער [ציון מד], ירושלים תשל"ט, עמ' 201-228.
- הקר, קבוצת איגרות
—, "קבוצת איגרות על גירוש היהודים מספרד ומסצ'יליה ועל גורל המגורשים", פריקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה. ספר היובל ליעקב כץ, בעריכת ע' אטקס וי' שלמון, ירושלים תש"ם, עמ' סד-צו.
- ויידה
G. Vajda, "Passages anti-Chrétiens dans 'Kaf Ha-Qetoret,'" *Revue de l'Histoire des Religions* 197 (1980), pp. 45-58.
- ולפיש, אסתר
B. Walfish, *Esther in Medieval Garb: Jewish Interpretation of the Book of Esther in the Middle Ages*, New York 1993.
- זרע אנשים
שורת זרע אנשים, הוסיאטין תרס"ב.
ר' חיים יוסף דוד אוזולאי, שם הגדולים, וואראש תרל"ג.
ר' יוסף יעבץ, אור החיים, פיעטרקוב תרע"א.
—, חסדי השם, ירושלים תרצ"ד.
- ירושלמי, שם הגדולים
י"ח ירושלמי, "אנוסים החוזרים ליהדות במאה הי"ז: השכלתם היהודית והכשרתם הנפשית", דברי הקונגרס החמישי למדעי היהדות ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 201-209.
- ירושלמי, זכור
—, זכור, תל אביב תשמ"ח.
כף הקטורת
כף הקטורת, כתב יד פריס 845.
כתב יד שוקן, קבלה 10.
- מלכיאל
D. Malkiel, "Jews and Wills in Renaissance Italy: A Case Study in the Jewish-Christian Cultural Encounter," *Italia* 12 (1996), pp. 7-69.
ר' דוד מסר ליאון, כבוד חכמים, ברלין תרנ"ט [דפוס צילום, ירושלים תשל"ל].
ר' יהוה כלאץ, משיח אלמים, ירושלים תשמ"ו.
- מסר ליאון, כבוד חכמים
משיח אלמים
נתניהו, אברבנאל
B. Netanyahu, *Don Isaac Abravanel, Statesman and Philosopher*, Philadelphia 1953.
- נתניהו, מרנוס
—, *The Marranos of Spain in the XVth Century According to the Hebrew Sources*, New York 1966.
- ספר התקנות
ספר התקנות, מהדורת שלום בראשר, ירושלים תשנ"א.
ר' זכריה ך סרוק, פירוש מגילת אחשורוש, כת"י מונטיפיורי 43.
ר' שלמה ב"ר שם טוב עתיה, פירוש תהלים, ויניציאה ש"ט.
- סרוק, מגילה
עתיה, תהלים
פיררטרברש א
M.J. Pimenta Ferro Tavares, *Os Judeus em Portugal no Seculo XV*, vol. I, Lisboa 1982.
- פיררטרברש ב
שורת מהרשד"ם
שורת רא"מ
תשב, משיחות
—, *Os Judeus em Portugal no Seculo XV*, vol. II, Lisboa 1984.
ר' שמואל דוד מדינה, שורת מהרשד"ם, א, בני ברק תשל"ו.
ר' אליהו מזרחי, שורת רא"מ, קושטא ש"כ.
ר' תשבי, משיחות בדור גירוש ספרד ופורטוגאל, ירושלים תשמ"ה.